

Šaur, Vladimír

K etymologii některých slov na ne-

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1976, vol. 25, iss. A24, pp. [33]-37

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101235>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VLADIMÍR ŠAUR

K ETYMOLOGII NĚKTERÝCH SLOV NA NE-

Málokterý slovanský jazyk má tolik slov, většinou expresivních, začínajících na *ne-* a nemajících přitom „kladného“ protějšku, jako současná čeština. Jde jednak o slova typu *nešvar, nemešlo, neštovice*..., kde *ne-* je skutečně od původu záporové, jednak o případy jako *neřest, nevod* aj., kde bylo *ne-* takto vykládáno a o původní zápor tu zřejmě nejde. Některé případy dodnes nejsou zcela jasné. Z nich upozorňujeme na tyto (v abecedním pořadí dle českých podob):

1. České adj. *nehorázný*, doložené až v 19. st. (obrozenský rusismus?), rozhodně patří k církv. slov. *gorazdъ, gorazdo*, srov. i ruské *gorazd(n)yj* atd.; souhlasíme s Vasmerem (Etym. Wörterbuch 1, s. 293—294), že základní slovo je přejato z gótsčtiny. Machek v Etymologickém slovníku upozorňuje, že Kottův slovník v 2. díle uvádí *neorázný* i *nerázný* ve funkci dnešního *nehorázný*; podle Machka je podoba *nerázný* původní, dvojice *rázný/nerázný* pak podobného typu jako *svár/nesvár*, tj. s nadbytečným *ne-*. Nám se však spíše zdá, že *rázný* a *nehorázný* se shoduje náhodou.

2. Staročeské *nechla*, vždy jen v latinsko-českých slovnících jako ekvivalent lat. *furion*, tj. zvíře odpozující obludností a žravostí, snad souvisí podle Staročeského slovníku s církv. slov. *nechlaštenъ* „effrenatus“, což je tvar od základu *cholst-* (srov. rus. *cholostoj*). Tento výklad lze přijmout, považujeme-li slovo za expresivní a z tohoto důvodu radikálně zkrácené. Jinak jsou tu jednak potíže významové, vycházíme-li ze základního slova pro „nevázaný“; ty by se vysvětlit daly, např. tím, že jde o zápor expresivně nadbytečný, horší však je, že slovo interpretuje Staročeský slovník i Jungmannův slovník jako fem., ačkoliv (podle analogie k *nezbeda, čipera, mizera* aj. podobně tvořeným) bychom čekali mask., nejde-li výslovně o samici.

3. Adj. *nejapný*, staročesky *nejápný*, dnes „pošetilý, nevhodný“, se zdá být současníkům neprůhledné, protože starší adj. *jápný* (u Jungmanna; jinde i *japný*), hbitý, pohotový“ už nežije (Slovník spis. jaz. českého má doklad z Wintra); staročes. *jápati* „pozorovat, poslouchat“ zaniklo ještě dříve. Staroslověnština má však adj. *nez(a)-apъnъ*, „neočekávaný“ a stará ruština subst. *neza(j)apъ*, *nezajapěnje*, něco „neočekávaného“; konečně ruské *vnezapno* je ze staršího *vъneza(j)apъ(no)*, v církv. slov. 17. st. je doloženo i adj. *vъnezapъnъ*. Tato slova, mající proti čes. tvarům navíc *-za-*, obsahují nepochybně stejný slovesný základ jako čes. *nejapný*: na konstrukci praslovan. podoby tohoto slovesa jsou názory různé. Berneker a moskevský Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov soudí na *apajo/apati*, Jagić (Archiv für slav. Phil. 30, s. 458) na *apějo/apěti* vzhledem k církv. slov. *nez(a)apějem(yi)* a starorus. *nezajapěnyj, nezajapěnyj*. — Vzhledem k tomu, že v dolnoluž. je adv. *njezjabki/njezjapki*

a v hornoluž. *njejabcy/njejacpy*, vše ‚náhodou, nečekaně‘, domníváme se, že *j-* před-*a-* mohlo být, je-li doloženo též kromě češ. i v ruštině, už praslovanské.

4. Adj. *nemotorný* je doloženo už ve staročestíně; opačně *motorný* je jen ojediněle v podkrkonoš. dial., asi bylo k *nemotorný* dodatečně přitvořeno. (V těchto dial. je i *kalý* k *nekalý* a *plechý* k *neplechý*, srov. následující odst., i jiné podobné případy.) Obvykle se čes. *nemotorný* spojuje s ukr. *motornyj*, čilý, živý, pořad něco dělající; ovšem v ukr. je i sloveso *motoroty*, *motoruwaty* ‚pořad něco dělat‘ (i zvrátne), subst. *motornist'* a další odvozeniny. Ty nejsou ani v jiných slovan. jaz., ani východních, takže je otázka, zda celá tato čeleď není ukr. novotvarem, samozřejmě od všesl. *motati* (*se*), jehož přenesený význam ‚něco dělat‘ ‚někde se pohybovat‘ je dost častý. Potíž vzniká, vezmeme-li v úvahu doložený staročeský význam; *nemotorný* neznamenal ‚nepohyblivý‘ jako v novější době, ale užívalo se o hlase, zvuku ap. ve smyslu ‚neposlouchatelný, nelibozvučný‘, přeneseně ‚nesnesitelně znějící‘ a proto ‚stylisticky špatně sestavený‘. Máme za to, že novočeský význam vznikl přenesením posledního pojetí na pohyb či jednání, jež tedy staročeské *nemotorný* vzniklo jinou cestou než ukr. *motornyj* a jeho zápor. — Zdálo by se, že se stč. *nemotorný* dá spojit s cír. slov. a jihoslov. slovesem *motriti* ‚pozorovat‘ (sriv. i rus. *smotret'*); poslouchání je totiž sluchové pozorování. V tom případě by však stará čeština měla mít **nemotrný* a i jako vkladný vokál (doložený obvykle až později) přichází v úvahu *-e-*, nikoli *-o-*. Proto je nutno i pro stč. význam vycházet z *motati*, s nímž litevské *mataruoti*, srovnávané Machkem, souvisí (jde o *r*-ové intenzivum).

5. Za poměrně málo jasné slovo považujeme i subst. *neplecha*. Spolehlivě domácí je jen v češtině, paralely v luž., slovenštině i polštině ukazují na pravděpodobné přejetí z češtiny. Obvykle se odvozuje od adj. *plochý*, nejen ‚špatný, slabý‘ (rus. *plochoj*), ale i ‚lehkomyslný‘, a *ne-* se považuje za nadbytečné; myslí se, že *neplochý* se po ztrátě etymologického povědomí změnilo v *neplechý* a dnešní české *plochý* by pak bylo homonymum, přejaté z něm. *flach*. — Jenže jak *plochý* ‚flach‘, tak *neplechý*, je doloženo teprve u Veleslavína, Žerotín má adj. *plechý*, přičemž *plochý* v původním slovan. významu není v češ. doloženo vůbec. Ptáme se proto, kdy popsána změna nastala, je-li výchozí slovo s význ. ‚špatný‘, které se přece muselo užívat často (srov. frekvenci rus. *plochoj* a synonym), tak dlouho nedoloženo, a v 16. st. je najednou vývoj hotov.

6. Adj. *nerudný*, nepřijemný‘ a subst. *neruda* (dříve i s *-ů-*) nepochybně patří k stčes. *neroditi*, nemít chuť, jehož paralelou je stsl. *neraditi/neroditi*, rus. *neradet'* aj. s význ. ‚nechtít, nepečovat‘; v jiných jaz. jsou i kladné tvary, srov. zejm. srbocharv. *rad*, *raditi*, ‚pracovat‘, slovinské *roditi*, ‚pečovat‘, hornoluž. *rodzić*, dolnoluž. *rozeš*, ‚toužit po něčem‘. Problémy jsou se střídáním *ra-/ro-* a indoevropskou perspektivou. Kdyby bylo důsledně v jihoslov. *ra-* a jinde *ro-*, dalo by se konstruovat praslovanské *ord-*. Doložený přízvuk dovoluje usuzovat na pův. cirkumflex, srov. srbocharv. *rad*, *radim*, s metatonii *raditi*, slovin. *roditi/rójen*. K této problematice viz více V. Šaur, *Slavia* 47, 1978.

7. Zajímavé je subst. *neřest*, v staré češ. ještě mask. s význ. trdlišť; z 16. st. má Gebauer doklad na význam ‚tření ryb‘, což vedle ‚jikry‘ je základní slovanský význam starorus. *nerestъ*, rus. *nerest/nerost*, slovin. srbocharv. *mrest* a dalších paralel: rus. dial. *noros(t)*, *něrs*, staropol. *mrzost*, pol. dial. *nierost*, *nierzcz* (obdobně kašubsky), luž. *nerk/jerk/njerk*, slovin. dial. *drest*, tam i *drestiti se*, *brestiti se*, pářit se‘ aj.. Až na ukr. *nerest'* jde vesměs o maskulina, v srbocharv. je slovo obourodé. Některé jazyky je znají i v platnosti ‚páření jiných živočichů než ryb‘ nebo ‚jejich vejce‘. Nejdále došel vývoj v češtině, totiž k ‚havět‘, resp. ‚cokoliv odporného‘ (v tomto významu

Jungmann), až se čes. slovo stalo jménem vlastnosti a změnilo rod podle produktivních feminin na *-st*, označujících vlastnosti. Podle staré ruš. usuzujeme na zakončení původně tvrdé, změkčované zpravidla jen při přechodu k fem., jinak často měněné na konci, protože označovalo něco ohavného. Ve slovenštině zůstalo mask. *neres* ‚rybí jikry‘, kdežto fem. *nerest* ‚nízká vášeň, trápení‘ je zřejmě nověji přejato z češ..

V minulosti (Miklošič, *Etymologisches Wörterbuch*; Preobraženskij: *Etim. slovar' ...*; Zubatý, *Archiv für slav. Phil.* 16, 401—404 aj.) bylo z téhož základu jako *nerstb*, tření ryb' odvozováno i pojmenování kance — slovin. *neresec*, ukr. *meresec*, polab. *nereszć*, bulh. maked. *neresz/neres* aj.; správně tu jde o slova od základu **knorz* nebo snad **knertz* (dali bychom přednost první formě), v němž po metatezi likvid a zániku jerů vznikla v některých jazycích skupina tří souhlásek, odbourávaná pro obtížnost artikulace různými cestami, mj. odsunutím *k*-nebo vkládáním vokálů, popř. kombinací více možností (tak vznikla ukr. forma). Sem patří i čes. *kňour*, změněné jinak.

Machek v *Etym. slovníku* rozlišuje dvojí české *neřest*: vedle výše popsaného vidí homonymum *neřest* ‚nepořádek‘ < **ne-řed-tb*. To druhé však je jen v češ., popř. přejaté do slovenštiny, a významově se dá vyvodit z prvního, proto není pro praslovan. dokazatelné.

Machek rovněž usuzuje v souvislosti s *nerstb* na dvojí původ slovesa *nésti*, jednoho s význ. ‚tragen‘ z indoevrop. *nek-*, jak se obvykle vykládá, druhého ze slovesa **nersti* od našeho základu s významem ‚snášet vejce‘. Existence tohoto druhého se nám však jeví pochybnou. Opora o polské nářeční *naroscić (się)* ‚pojímat se (o drubežích)‘ nevyhovuje, polské slovo je asi z *rość* tak jako rus. *rostit'sja* ‚mít čas páření‘ a bylo změněno lidovou etymologií. Ani argument, že slepice u Slovanů vejce ‚nesou‘, jinde ‚kladou‘, neodpovídá přesně skutečnosti. Domníváme se, že slovan. *nesti* je ve všech významech z jediného základu.

8. Pták pelikán se nazýval ve starší čes. *nesyt* i *nejesyt* (Jungmann; Kott 2. díl) obojí mask.. Je možné, že od tohoto slova je jméno jihomoravského rybníka *Nesyt*; jde o slovo, doložené i v jiných slov. jazycích. Tvarovým východiskem je zřejmě cirk slov. fem. *nejesyť* ‚pelikán‘ (už v Ps 101,7 Sin Pog gen. *nejesyti*: nom. je doložen později), rozkládané Vasmerem na *ne-je-syť* ‚nicht habend Sättigung‘, tedy tvořené podobně jako stsl. *nejevěř* ‚nevěřící = kdo nepojal víru‘. Stejnou motivací jako *nesyt* má i ojed. staročes. *nedostník*, doložené v Klaretu jako ekviv. latin. *tarans* (bájny žravý tvor); podle Gebauera *tarans/tarantula* bylo zmateno s *tantalus*, *Slovník staročeský* připouští vznik z **nedosytnik* z důvodů metrických. — Nutno ovšem připomenout, že motivace *nejesyť* ve smyslu ‚nicht habend Sättigung‘ není tak jasná jako u *nejevěř*, kde spojení *věř* *jeť* je doloženo nejen v stsl. (srov. rus. *verojatnyj*) aj.. *Jeť* *syť*, pojmout syťost' by bylo dost neobvyklé; ovšem dá se soudit i na analogii.

9. Nevod ‚druh velké rybářské sítě‘ je nejběžnější v jazycích slovan. národů, žijících u velkých vodních ploch (na malých a horských řekách takovou sítí lovit nelze). Některé starší výklady spojovaly se slovesem *voditi*, ale význam i náslovné *ne-* se dá těžko takto zdůvodnit. Jiní srovnávali s lotyš. *vāds*, *vādus*, švéd. *vad* aj. germ. slovy s nejrůznějším vysvětlením *ne-*, Berneker *Indogerm. Forschungen* 10, s. 176 pak se staroind. *nāus*, avest. *nāv*, řeckým *ναύς*, lat. *navis*, irským *nau*. Vše naráží na hláskové potíže. — Vzhledem k charakteru slova jako rybářského termínu a jeho výskytu hlavně na slovan. severu se nám zdá, že jde o přejetí z ugrofin. jazyků, a to ze základu, který je ve fin. *neuvo* ‚nástroj‘ (nověji: ‚rada‘), plur. *neuvot* ‚náradí‘. Od téhož základu je eston. *nool*, fin. *nutta* ‚velká síť na ryby‘. Netvrdíme, že bylo přejato právě z fin.; mohlo jít např. o ugrofinský substrát na některém dnes východoslov. území. Ze

slovan. bylo dále přejato něm. dial. *newot/niwot* apod. (úplnější soupis viz Matzenauer, *Cizí slova ve slovanských řečech*, Brno 1870), rumun. *năvod* a západoeskymácké *nivudi*; možná i litev. *nėvadas*, vše ‚rybářská síť‘ (asi s rozdíly v podrobnostech).

10. Subst. *nevole* je průhledné antonymum k *vůle*; potíž činí vznik čes. významu ‚hádká, svár, rozepře‘, který je i v jiných západoslov. jaz. (není jiho- a východoslov.). Vykládáme tak, že *volja* znamenalo původně mj. ‚dobrá vůle‘, tedy ‚ochota‘ (pol. starší *wóla* je ve význ. ‚dobrá nálada‘ ve Slovníku jazyka polského, Warszawa 1900—1927). *Nevole* je proto ‚neochota‘, projevovaná nejen postojem, ale i slovy.

11. V *nezbeda*, *nezbedný* vidí Machek základ *bed-* vzhledem k pol. *niezbędny*. Pravdu však mají ti, kdož konstruují *nezbedný* < *neszɔbɛdɔnɛ(jɔ)* se základem *-bɛd-*, který je v čes. *bdíti*, protože původní pol. podoba, dosvědčená i v staropol., je *niezbędny*. Podoba *niezbędny* pro tento význam je až z 18. st. a vznikla podle Brücknera tím, že homonymní pol. *niezbędny* ‚nezbytný‘, mající *-e-* podle prez. tvarů slovesa *być*, se v některých nářečích vyslovuje denazalizovaně a bylo korektory opravováno (srov. jeho *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 363). Těmito zásahy bylo však postiženo i náležité *niezbędny*, místo něhož se hyperkorektně začalo psát *niezbędny*, přeživší dodnes. Původní stav dosvědčuje kašubské *niezbędny* a pomoránsko-slovinské *niezbądni*, jakož i dolnoluž. *nezbedny*, vše původně ‚nebdělý, nepečlivý‘ a posunutím ‚uličnický ap.‘. Subst. je zřejmě ze staršího adj..

12. Podobného významu jako *nezbeda* je č. dial. a slovenské *nezdoba* (stčes. *nesdobazna*), též ‚nepěkný kousek, uličnictví‘. Je zajímavý vztah tohoto slova k již staročes. *ozdoba* (původně *osdoba*), *ozdobný* ap., doloženému pro ‚charakter(ní), čest(ný)‘, *osdobná dívka*, ‚počestná‘ — a až postupem času modifikovanému v ‚okrášlený‘. Předp. *ne-*, resp. *o-* tu stojí před *sz-* stejného původu jako v *zboží* < *sz-božije*, *štěstí* < *sz-čestije* aj., znamenající ‚hojnost‘. Základové *doba* se tu zachovalo ve významu ‚vhodné jednání‘, který se vyvinul z původní platnosti ‚vhodná doba‘.

Na závěr dvě slova jihoslovanská

a) V bulh. je subst. *néch(ă)r* ‚lenost‘ s adj. *néchriv*, ‚líný‘, odvoz. *néchrjo* ‚lenoch‘ přechýl. *néchra* aj.. Tradičně (Berneker, Miklošič, Mladenov v etym. slovnících) se spojuje se srbocharv. *něharan*, nevděčný, neslušný‘ a obojí vykládá jako utvořené od základu *char-*, přejatého z řečtiny. To by znamenalo, že *néch(ă)r* je jen východobulh. a *-ăr-* je z *-ar-* po redukci nepřízvučných vokálů. Ovšem základ *char-* nebyl přejat z řečtiny tak dávno, protože slova z něho jsou doložena v srbocharv. až od 15. století a jinde až ze 17.—18. st.; stsl., stará ruš. ani starší církv. slov. je nezná. Navíc je v bulh. *charizam*, odvděčují se‘ a subst. *charizma* ‚dárek‘, slova skutečně s *char-*související; ta by bránila deetymologizaci záporných podob, tímto výkladem mlčky předpokládané, nehledě i k tomu, že ř. *χάρις* má přízvuk na základu a posun přízvuku v bulh. neodpovídá případům podobného typu. A že by sama redukce nepřízvučných vokálů byla tak mladá, aby jí i pozdní výpůjčka byla zasažena, je nanejvýš sporné. — Podle našeho názoru lépe vyhovuje výklad radikálním zkrácením zakončení z domá-cího slovesného základu *nehraniti*; *chraniti* pro ‚starat se‘, pečovat‘ je v jihoslov. doloženo, bulh. *chranja* se teprve nejnověji užilo na ‚jím‘, dříve znamenalo i ‚pečují‘.

b) Nevyhovuje ani tradiční výklad slova *nestinárka* ‚žena, tančící přes oheň v předvečer 3. 6., svátku sv. Konstantina a Eleny‘. Mladenov ve slovníku soudí na přejetí z novořeč. výslovnosti spojení *ἐν ἔστια*, v ohni‘; tomu však vadí místo přízuku a nářeční podoby *nistinár-*, dosvědčené Gerovem (pokud ovšem nejsou z dia-

lektů, kde nepřízvučné *e* se redukuje v *i*). Považujeme slovo za přejaté z tur. *mesti ner* ‚svatý oheň‘. Podrobnější výklad viz v samostatném článku ve sborníku na počest 100. výročí dubnového povstání v Bulharsku, vydaném v Sofii.

К ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ СЛОВ НА NE-

В статье рассматриваются проблематические этимологии 14 слов, начинающихся с *ne-*, „положительный“ эквивалент которых отсутствует. В некоторых случаях *ne-* действительно префикс отрицания, в других слова надо объяснять другим способом. У слов *netoorný*, *nerudný*, *nevod*, *neh(ъ)r*, *nestinarka* приведены новые объяснения, у остальных автор после рассмотрения разных взглядов согласится с некоторыми объяснениями уже известными, не соглашаясь с другими.

